

ՀԱՅ-ՊՈԼՎԱՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԹՐՔԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԾՐՋԱՆԻՆ

(Պատմական տեղեկանք)

Ծնունդ պատմական համանման ճակատագրի՝ հայերը և պոլկարները ինկած են օսմանյան բռնակալի լուծին տակ: Հուրով և սուրով անցնելով երկու քրիստոնյա երկրներեն, թուրքը իրեն հետ բերած է կրոնք մը, ըստ որոյ բոլոր քրիստոնյաները անհավատներ են ճանաչված, ենթարկվելով ամենաանողորմ կեղեքումի:

Ազգային-քաղաքական հիմնական շահերու նույնությունը և հասարակաց թշնամիին նկատմամբ ատելությունը, բնականաբար, իրար մոտեցուցած և ազգական դարձուցած են պոլկար և հայ ժողովուրդները:

Եթե 7—10-րդ դարերուն արաբներու դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի ընթացքին աստեղծված է «Սասունցի Դավիթ» դյուցազներգությունը, 14-րդ դարուն օսմանյան լուծին դեմ պոլկարներու մղած պայքարը արտահայտություն գտած է Քրալի Մարքոսի ի պատիվ հյուսված երգերու ու ավանդություններու մեջ: Մատնանշելով սույն երկու դյուցազներգություններուն աղբյուրներու ընդհանրությունը և գաղափարական մերձավորությունը, հայ մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյան Քրալի Մարքոն կանվանե «սլավական ժողովուրդներու Սասունցի Դավիթը» ու հաճույքով հայերենի կրթարգմանե անոր մասին մշակված դյուցազներգության առանձին հատվածները¹:

Թրքական տիրապետության շրջանին կշարունակե հայերուն դեպի Պոլկարիա գաղթի հոսանքը: Գաղթը տարերայնորեն տեղի կունենար հայ ժողովրդի չափազանց ծանր վիճակին հետևանքով, արաբ խաներու, թրքական սուլթաններու և պարսիկ շահերու ավերիչ ներխուժումներու պատճա-

ռով, երկրին տնտեսական խոր անկումին, սուլին և զանազան համաճարակներու պատճառով:

Հայերը, Պոլկարիա գաղթելով, կազմած են ազգային գաղութներ: Պատմաբան Ստ. Ծիշքով Փլովտիվի նվիրված իր պատմական երկին մեջ կհիշե, թե 14-րդ և 15-րդ դարերուն սույն քաղաքին մեջ կար հայկական փոքր համայնք մը²:

Սակայն, Փլովտիվը Պոլկարիո միակ քաղաքը չէր, ուր հայ գաղթականներ հաստատված էին: Գրեթե Փլովտիվի հայ համայնքին հետ միաժամանակ նման համայնքներ հիմնված են Ռուսե, Վելիքո-Թրնովո, Սոֆիա, Օւմեն, Ռազկրատ, Փրովատիա, իսկ հետո նաև Վառնա, Պուրկազ, Փագարնիք, Այտոս, Փոմորիե, Ստարա Զակորա, Վիտին, Խապովո, Սիլվեն, Թուլային, Սիլիստրա, Յամպոլ, Թուրքաքան, Լոմ և այլ քաղաքներու մեջ:

Սույն համայնքներեն շատերը Փլովտիվի համայնքին նման վերածված են հայկական ավաններու, իսկ հետո և՛ գաղութներու, որոնք ունեին իրենց ազգային հաստատությունները, հայ եկեղեցի, համայնքային խորհուրդ, դպրոց, դպրոցական հոգաբարձություն և այլն³:

Հայ գաղթականները մեծ մասամբ փորձառու ոսկերիչներ, ատաղձագործներ, դերձակներ, կոշկակարներ, ջուլհակներ, երկաթագործներ, հյուսներ էին:

Պոլկարիո մեջ բնակող «երիտասարդ հայերը...—արդարորեն կնշե Վառնայի ոռու վիցե-քոնսուլ Ա. Օլխինը,—դպրոցը (նախակրթարան) ավարտելէ հետո անմիջապես

¹ Հ. Թումանյան, Ընտիր երկեր, հատ. 4, Երևան, 1951, էջ 864:

² Ստ. Ծիշքով, Փլովտիվ անցյալին և ներկայիս, 1926, էջ 96, 108:

³ Ա. Ա. Մարտիրոսյան, Մարտիրոս Ղրիմեցի, Երևան, 1958, էջ 89—92, 97—112:

արհեստի մը կհետևին, գայն գործադրելով մինչև մահ»⁴:

Պուլկարի մեջ թրքական տիրապետության վերջին դարերում, կնշեն պուլկար պատմաբաններ Տ. Յոնչև և Թ. Նիքոլով, հայերը զանազան արհեստներու և առևտուրի մեջ իրենց վարպետությամբ և հմտությամբ զգալիորեն բարձրացուցած են երկրին բաղադրարկին կյանքի զարգացումը⁵:

Որպես նմուշ ցույց տալով Փերուշիցայի շրջակա պուլկար եկեղեցիները, ակադեմիկոս Կալիլի Քացարով կատորագրե «հայկական ճարտարապետության հայտնի ազդեցությունը պուլկարական եկեղեցիներու վրա»⁶:

«Անկարելի է չնշել,—կգրե պուլկար Գլառիչ Վլատիմիր Փեշև,—թե հայկական մշակույթը իր ազդեցությունը գործած է պուլկարական մշակույթի վրա: Ես անոր մասնավորապես զորեղ ազդեցությունը կզգամ հայ և պուլկար կիրառական արվեստին վրա»⁷:

Պուլկարահայերը լիովին բաժնած են ստրկացված պուլկար ժողովրդի ճակատագիրը: Թրքական կաշարության մեջ տիրող կամայականությունն ու ճնշումը հավասարապես բռնադատած են պուլկարներու և հայերու շահերը:

Քրիստոնյա բնակչությունը թրքական ոստիկանության գազանություններեն ավելի կտատապի, քան ոճրագործներն ու ավագակները:

Թրքական կառավարությունը ոչ միայն կզինե մահմետական հպատակները ու զանոնք կհակադրե անգնե քրիստոնյաներուն, այլև կփորձե իրարմե բաժնել քրիստոնյաները ըստ իրենց ազգային ծագումին, անոնց միջև թշնամություն կսերմանե՝ հավերժացնելու համար անոնց վրա իր տիրապետությունը: Այս կերպով որոշ հաջողություն ձեռք բերած է: Պուլկարի մեջ ապրող հույներուն որոշ իրավունքներ տալով, թրքական կառավարությունը անկարելի դարձուցած է քրիստոնյա ժողովուրդներու կողմն հակաթրքական ճակատի ստեղծումը:

Պուլկարահայերը չունեին ոչ մեկ առանձնաշնորհում, անոնք դուրս կմնային քրիս-

տոնյա ժողովուրդներու միջև ասեղության պահպանման թրքական «մասնավոր» սխտեմի շրջանակներեն: Պուլկար ժողովրդին հետ միավորած անոնք դժբախտության մեջ իրարու կօգնեին:

10 հոկտեմբեր 1874-ին «Կեստրին իմ դեկավարության հանձնված վիցեքոնսուլարանի թարգմանը,—կհաղորդե Ն. Կերով Ն. Իկնատիկսի,—իր տան առջևի հրապարակեմ լավող հուսահատ ճիշերեն կանհանգրստանա ու երբ պատուհանեն կոխտե, կտեսնե որ երեք թուրքեր գետնին վրա կքաշկոտեն փողոցին մեջ հանդիպած հայ աղջիկ մը, ոմանք ձեռքերեն, ոմանք մազերեն, բռնի առևանգելու համար: Թարգմանը, առանց ժամանակ կորսնցնելու փողոց կվազե, քայց թուրքերը այնպես կոխմալորեն գայն, որ ինք ալ ծեծ կուտեն ու հետևանքը ավելի վատ կլինե, եթե դրացի քրիստոնյաներ ալ ժամանակին օգնության չհասնեին, որոնց օգնությամբ դժբախտ հայունին կփրկվի...»⁸:

Հնագույն ժամանակներեն ծագում առնող հայ-պուլկարական, հարաբերությունները անդադար կզարգանան, կոխմալորեն դարերու փորձություններուն, հայ և պուլկար գրիչներու բարեկամության ամուր հիմերը գետեղելով: 19-րդ դարու երկրորդ կիսուն ազգային և ընկերային փոթորիկներու առնեմ բազմադարյան պուլկարահայ եղբայրությունը ավելի ևս կամրապնդվի:

Ստամպուլը այդ ժամանակ Պալքաններու տպագրության մեծագույն կենտրոնն էր: Այնտեղ պուլկարական հատորներ տպագրող 13 տպարաններեն 7-ը հայերու կպատկանեին: Պուլկարական գրականություն կտրպվեր նույնպես Վիեննայի հայկական Մխիթարյան միաբանության տպարանին մեջ:

Տեղին է հիշել անունը Թադեոս Թիվիթյանի (1810—1878): Անոր կպարտինք պուլկարական այբուբենի բոլոր գրերու ձևումը, դասագրքերու, օրացույցներու, զրքրույկներու, գրքերու տպագրությունը պուլկարերեն լեզվով: Իր տպարանը կկրեր «Աշխատասեր մեղու» բնորոշ անունը:

Ռայնո Փոփովիչի խորհուրդով 1843-ին նույն տպարանին մեջ կտպվի «Սուրբ Հարավմայի արարողությունը»:

Մինչև 1848 թվականը սույն փոքր տպարանը պուլկար գրականագետներու միակ ապաստանն էր:

Պուլկարտիի «Ստամպուլի լրագիրը» կհրատարակվի Տիվիթյանի օգնությամբ:

Հայ գրող Թեոդիկ նույնիսկ Թ. Տիվիթյա-

⁴ Արիսիվ Ռուսիս արտաքին բաղադրականության:

⁵ Տ. Յոնչև և Թ. Նիքոլով, Ուղեցույց Վելիքո Թրոնովի և շրջականերու հնություններուն, 1933, էջ 16:

⁶ Վ. Քացարով, Պուլկարի և Հալաստանի պատմական կապերը, Մասիս, 1934, էջ 243:

⁷ Վ. Փեշև, Դարավոր և աղջեցուցիչ, «Երեկոյան Երևան», համար 122, 27 մայիս 1966:

⁸ АБГП Գլխավոր արխիվի ֆոնտ, V—АД Д187 1874, էջ 18—19:

նը կորակե «Պուլկարներու Գրիգոր Լուսա-
վորիչը»⁹:

Միևնայն տպարանին հենլով, Սլավեյ-
քով կսկսի «Կայտա» (Թմբկափող) թեր-
թի և հետո «Մակեդոնացի» հրատարակ-
ման:

Կերկի Ս. Ռաքովսկիի գանազան երկը-
ներու մեջ ցրված պուլկարներուն կոչ կընե
հայերու օրինակով պանդխտության մեջ իսկ
հիմնել ազգային տպարան ու բոլոր ուժերով
ծառայել իրենց ժողովրդի լուսավորության:

Հասկանալի է, որ Ռաքովսկիի որպես
օրինակ ցույց կուտա ոչ միայն հայ տպա-
գրիչներու դրական դերը պուլկար ժողովրդի
ազգային զարթոնքին մեջ, այլև, ինչ որ
մասնավորապես կարևոր է, կիրթնե օգտա-
գործել միջնադարյան հայ քրոնիկագիրներու
և պատմաբաններու երկերը, որոնք բազմա-
թիվ տվյալներ կպարունակեին պուլկար ժո-
ղովրդի պատմության մասին¹⁰:

Պուլկարահայերը մասնակցած են պուլ-
կար ժողովրդի եկեղեցական պայքարին,
երբեմն հանդես գալով որպես անոր ոգե-
շնչողի դերին մեջ: Ռուսեի ռուսական դի-
վանագիտական քննադատ Վ. Բոժենիքով
Ստամպուլի դեսպանին ուղղած գրավոր գե-
կոյցման մը մեջ անհրաժեշտ կգտնե ըսել,
թե տեղվույն բնակիչ հայազգի Ղանգուվյան
պուլկարները ամեն կերպով կգրգռե հունա-
կան հոգևոր իշխանություններուն դեմ:

Կան դեպքեր, երբ պուլկար բնակչությու-
նը հայ համայնքներու և անոնց հոգևոր իշ-
խանություններու աջակցությամբ պոլքոթի
կենթարկե պուլկար եկեղեցիներու արարո-
ղությունները, որ հունարեն կկատարվեին
անոնք ու հայ եկեղեցիներու մեջ պուլկարե-
րեն լեզվով արարողություններ կկազմա-
կերպե¹¹:

Հայ պարբերական մամուլը մեծ ջանքով
կփառե պուլկարական պահանջներու օրի-
նավորությունները ու կանդե գոհացում տալ
անոնց:

Եկեղեցական բորբոքված պայքարին
կհամակրին առաջավոր հայ հոգևորական-
ները ու մասնավորապես օրվան հայ պատ-
րիարքը Մկրտիչ Նրիմյան (Ստամպուլ):

Այի փաշայի հարցին, թե ինչ կարծիք ու-
նի եկեղեցական հարցի մասին, Նրիմյան
կվստահեցնե փաշան, թե «պուլկարները,
ինչպես բոլոր քրիստոնյաները, բնական
իրավունք ունին ինքնուրույն եկեղեցիի ու

եկեղեցական պետի, ինչ որ պետք է հարգ-
վի»¹²:

Պայքարը կախակի հաջողությամբ: Պուլ-
կար էկզարխությունը կտեղափոխվի Ստամ-
պուլի հայաբնակ թաղերն մեկուն մեջ:
Մկրտիչ Նրիմյան առաջին բարձրաստիճան
եկեղեցականն է, որ պաշտոնապես կճանչ-
նա պուլկար եկեղեցվու անկախությունը ու
սերտ հարաբերություններ կմշակե պուլկար
էկզարխարանին հետ:

Պուլկար էկզարխարանի առաջին քար-
տուղար և թարգմանիչ կընտրվի հայկական
պատրիարքարանի նախկին քարտուղար
Կարապետ Խաչատուրյանը՝ պուլկար ժողո-
վրդի ազգային և հոգևոր շահերուն անբա-
սիր վաստակավորը մինչև մահ¹³:

Էկզարխ Անթիմի Ռուսե ժամանման մա-
սին ռուսական քննադատ Ա. Մոշենիք Ստամ-
պուլի ռուս դեսպանին հղած 11 մարտ 1872
թվակիր նամակին մեջ կգրե. «Էկզարխը
ընդունվեցավ ամբողջ պուլկար և հայ հոգե-
վորականներե..., պուլկար և հայ դպրոցնե-
րու աշակերտներե»¹⁴:

Պուլկար ժողովրդի ազգային-ազատա-
գրական պայքարին օժանդակողներու միջև
մասնավոր տեղ կգրավե Գևորգ Ռուսուպը-
յանը: Ծնած Փլովտիկի մեջ, նա հայ հազ-
ազայուտ եկեղեցականներն մին է, որ հա-
ջողած է պարզ քահանայական աստիճանե
հասնիլ ոչ միայն Փլովտիկի հայ գաղութի
հոգևոր պետի դիրքին, այլև գրավել Ստամ-
պուլի հայոց պատրիարքարանին մեջ երե-
վելի դիրք: Նա հույն և պուլկար եկեղեցա-
կան պայքարի շրջանին հանդես կուգա իբրև
պուլկար ժողովրդի օրինական իրավունք-
ներու պաշտպան, իսկ ապստամբություննե-
րու տարիներուն բանտե կազատե առաջդի-
մասեր պուլկար հոգևորականներ, ուսուցիչ-
ներ և մշակութային գործիչներ: Նա կփրկե
Փլովտիկի պուլկար մետրապոլիտի կյանքը
ու զայն կպահե իր բնակարանին մեջ մինչև
Պուլկարիտ անկախության հռչակումը¹⁵:

Նայտեն Կերովի բարեկամ փլովտիկցի
վաճառական Արթին Կիտիքով (Հարություն
Կիտիքյան) Սրետնակորայի ապստամբու-
թյան ատեն կփրկե կյանքը 52 պուլկար հայ-
րենասերներու, որոնք եղթակա էին դատա-
պարտության և կախաղանի:

¹² Ալ. Փեն, «Փրավա», Փլովտիկ, 1923, համար
184:

¹³ Փերտահեյան Երվանդ եպիս., Համառոտ ակ-
նարկ հայ և պուլկարական հարաբերություններու,
«Վիտոշ-Արարատ», Փլովտիկ, 1935, էջ 202—208:

¹⁴ АБПР ֆոնտ Ստամպուլի դեսպանատան,
9,2188/1872, Գ մաս:

¹⁵ «Վիտոշ-Արարատ», Փլովտիկ, 1935, էջ 242:

⁹ Թեոդիկ. Տիպ ու տառ, Ստամպուլ, 1912, էջ 86:

¹⁰ Կ. Ս. Ռաքովսկիի արխիվ, հատոր 1, Սոֆիա,
1952, էջ 168:

¹¹ Գերմանական արխիվին պուլկար պատմության
փաստաթուղթեր (1820—1877), Սոֆիա, 1963, էջ
317—318:

Հիշյալ անձնավորությունը թրքական դահիճներու ձեռքեն կազատե վերածնունդի երևելի նկարիչ Ստանիսլավ Տոսիևսքին, որ ի նշան երախտագիտության կնկարե անոր կենդանագիրը:

1876 թվին Փերուշիցայի ապստամբության ոճրային ճնշումի տոնն Խաչեր Վարդապետյան կյանքի վտանգի գնով կախաղանե կփրկե 17 պուկար երիտասարդ հայրենասերներ:

Պատմության մեջ իր անունը նման հուզիչ քայլով կարճանագրե Վառնայի հայ եկեղեցվո քահանային որդին Կարապետ Փափազյանը (1850—1940): Որպես հեռագրատան պետ նա կստանա պուկար հեղափոխականներու համակիր Քոսթաքի Միհայիլովի մահապատժի հրամանը: «Պատրաստ ինքնազոհության, նա—Կարապետը—ըստրուկ և դժբախտ ժողովրդի սիրուն կփրկե պուկարին կյանքը»¹⁶:

¹⁶ «Զորա» թերթ, Դ, 1940 և «Փրավտա», 10 օգոստոս 1942:

Զգալի ծառայություններ ունի նաև Կարապետ Թագվորյանը (1842—1895): Նա 1877-ին որպես Փոլիտիկի հարցաքննիչ դատավոր և ամեն կերպ կապաշտպանե հայաձական պուկարները: «Որպես հարցաքննիչ դատավոր,—կնշեն հետագային մայրաքաղաքի թերթերը,—նա բազմաթիվ պուկարներ կախաղանե կազատե»¹⁷:

Խաղաղասեր ժողովուրդներու մեծ համակցության կազմին մեջ ներկայիս կանին ու կբարգավաճին հայ և պուկար ժողովուրդներու իսկական եղբայրական փոխհարաբերություններու արգասիքները:

Փաստերը ցույց կուտան, թե հայ ժողովուրդը շերմորեն կհամակրեր պուկար ժողովրդի պայքարին ու նաև, թե պուկարաֆայերը կաջակցեին սույն պայքարին իրենց գործնական մասնակցությամբ:

ԿՐՈԶՅՈՒ ՓԱՎԼՈՎ ԿՐՈԶԵՎ
(քահանա)

¹⁷ «Փոխտո» թերթ, 1941, թիվ 59—63, էջ 14, «Ալոփո» թերթ, 1939, համար 4985—4986, էջ 12:

